

РОЛЬ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ У ПРОТИДІІ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ THE ROLE OF RESTORATIVE JUSTICE IN COUNTERING JUVENILE DELINQUENCY

Свєтлічний І.В., аспірант

Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України

Стаття присвячена висвітленню актуальних питань протидії злочинності неповнолітніх засобами відновного правосуддя, у тому числі проблеми звільнення від кримінальної відповідальності молодих людей, які після вчинення злочинів, що класифіковані за кримінальним кодексом як тяжкі, повною мірою примирилися із жертвами злочинів і відшкодували заподіяну цими злочинами шкоду.

Ці проблеми не мають вирішення засобами чинного кримінального кодексу України. Нині у кримінальному законодавстві нашої держави відсутні можливості звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх, котрі вчинили тяжкі злочини. Так, у ст. 97 Кримінального кодексу України зазначено: «неповнолітнього, який вперше вчинив кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, може бути звільнено від кримінальної відповідальності» [1]. Таким чином, зі змісту цитованої норми кримінального кодексу можемо зробити висновок про те, що може бути звільнено від кримінальної відповідальності лише неповнолітнього, котрий вперше вчинив кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, тобто відсутні можливості звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх, які вчинили тяжкі й особливо тяжкі злочини, навіть вперше.

У преамбулі Конституції України зазначено: «Піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України та підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України, була прийнята Конституція України» (абзац п'ятий преамбули Конституції із змінами, внесеними згідно із Законом №2680-VIII від 07 лютого 2019 р.) [2].

Кримінальне право розвинених країн Європи включає набагато більший, ніж в Україні, вік, до якого молода людина користується особливою увагою і підтримкою, включаючи можливість звільнення саме від кримінальної відповідальності, а не тільки від покарання. У більшості країн Європи це 21 рік, у Швейцарії – 25 років. Автор звертає увагу на те, що відновне правосуддя – один із правових інструментів, який допоможе нашій державі у протидії злочинності неповнолітніх.

Застосування відновного правосуддя щодо неповнолітніх, включаючи молодих людей, призводить до швидкого відновлення продуктивних відносин між учасниками та жертвами такого суспільно небезпечного діяння, зниження психологічного травмування молодих людей завдяки психологічній атмосфері, яка складається під час відновлення відносин, а в майбутньому запобігатиме вчиненню такими особами повторних злочинів.

Програма відновлення для неповнолітніх, підозрюваних у вчиненні злочину, яка діє у нашій країні із 2019 р., забезпечує примирення, узгодження розміру та порядку відшкодування шкоди неповнолітніми у кримінальному процесі й таким чином стає запобіжником вчинення неповнолітніми злочинів повторно.

Кримінальна відповідальність неповнолітніх за злочини та проступки настає в Україні із 14 років практично по всіх кримінальних злочинах і кримінальних проступках, які можуть вчинити діти у віці починаючи з 14 років.

Згідно зі ст. 48 Кримінального кодексу України особу може бути звільнено від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обставинки. Обмеження щодо застосування цієї статті щодо неповнолітніх законодавство України не містить.

Довести у суді зміну обставинки щодо неповнолітнього доволі складно. У чому полягає зміна обставинки і чи вона відбулася – це залишається на суддівський розсуд. Участь у програмі відновлення для неповнолітніх буде вагомим аргументом на користь застосування такої підстави звільнення від кримінальної відповідальності, як зміна обставинки.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, дитина, неповнолітні, молоді люди, відновне правосуддя, зміна обставинки, примирення, відновлення відносин, звільнення від кримінальної відповідальності.

The article is devoted to highlighting topical issues of countering juvenile delinquency by means of restorative justice, including the problem of exemption from criminal liability of young people who, after committing crimes classified by the Criminal Code as serious, fully reconciled with the victims of the crime and compensated for the damage caused by this crime.

The article shows that these problems cannot be solved by means of the current Criminal Code of Ukraine. Currently, the criminal legislation of our state does not provide for the possibility of exempting minors who have committed serious crimes from criminal liability. Thus, Article 97 of the Criminal Code of Ukraine states: "a minor who has committed a criminal offense or a negligent minor crime for the first time may be released from criminal liability". Thus, from the content of the cited norm of the Criminal Code, we can conclude that only a minor who has committed a criminal offense for the first time or a negligent minor crime can be released from criminal liability, that is, there are no opportunities to release minors who have committed serious and especially serious crimes from criminal liability, even for the first time.

The Preamble of the Constitution of Ukraine states "taking care of strengthening civil harmony on the land of Ukraine and confirming the European identity of the Ukrainian people and the irreversibility of the European and Euro-Atlantic course of Ukraine, the Constitution of Ukraine was adopted" (paragraph five of the Preamble of the Constitution as amended by Law № 2680-VIII of 07.02.2019).

The article shows that the criminal law of developed European countries includes a much larger age than in Ukraine, up to which a young person enjoys special attention and support, including the possibility of exemption from criminal liability, and not just from punishment. In most European countries, this is 21 years, in Switzerland – 25 years. The author draws attention to the fact that restorative justice is one of the legal instruments that will help the state in countering juvenile delinquency.

It is shown that the application of the advantages of restorative justice in relation to minors, including young people, leads to a rapid restoration of relations among participants in a socially dangerous act, reducing the psychological trauma of young people due to the psychological atmosphere during the restoration of relations, and in the future will prevent such persons from committing repeated crimes.

The recovery program for minors suspected of committing a crime, which has been operating in our country since 2019, ensures the Coordination of compensation for damage by minors in criminal proceedings and thus becomes a safeguard for the commission of crimes by minors repeatedly.

The article shows that criminal liability of minors for crimes and misdemeanors occurs in Ukraine from the age of 14 and applies to almost all criminal offenses and criminal offenses that children can commit at the age of 14.

According to Article 48 of the Criminal Code of Ukraine, a person may be released from criminal liability in connection with a change in the situation. The legislation of Ukraine does not contain any restrictions on the application of this article in relation to minors.

It is quite difficult to prove a change in the situation in relation to a minor in court. What is the change of situation and whether it took place – it remains at the discretion of the judges. Participation in the rehabilitation program for minors will be a strong argument in favor of applying such grounds for exemption from criminal liability as a change of situation.

Key words: criminal offense, child, minors, young people, restorative justice, change of situation, reconciliation, restoration of relations, exemption from criminal liability.

Одним із правових інструментів, який допоможе державі у протидії злочинності неповнолітніх, є відновне правосуддя. Крилатою фразою стала думка Миколи Бердяєва, філософа українського походження, котрий був чотири рази засуджений і якого сім разів номінували на Нобелівську премію, що людина має більшу цінність, ніж суспільство та держава.

Нині у законодавстві нашої держави відсутні можливості звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх, які вчинили тяжкі злочини й особливо тяжкі злочини, згідно зі ст. 12 Кримінального кодексу України (КК України).

У ст. 97 КК України передбачено, що «неповнолітнього, котрий вперше вчинив кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, може бути звільнено від кримінальної відповідальності» [1]. Таким чином, зі змісту наведеної норми вбачається відсутність можливості звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх, які вчинили тяжкі та/або особливо тяжкі злочини, проте кримінальне право розвинених країн Європи включає більший, ніж в Україні, вік, до якого молода людина користується особливою увагою і підтримкою, включаючи можливість звільнення саме від кримінальної відповідальності, а не тільки від покарання. У більшості країн Європи – 21 рік, у Швейцарії – 25 років. Кримінальне законодавство багатьох держав у Центральній Європі, включаючи Королівство Іспанія, Республіку Польща, Республіку Австрія, Федеративну Республіку Німеччина, Грузію, виключають відповідальність при помилці особи у розумінні легальності дії. Навіть ст. 96 кримінального кодексу нашого північного сусіда («Применение положений настоящей главы к лицам в возрасте от восемнадцати до двадцати лет») містить такі положення: «в исключительных случаях с учетом характера совершенного деяния и личности суд может применить положения настоящей главы к лицам, совершившим преступления в возрасте от восемнадцати до двадцати лет, кроме помещения их в специальное учебно-воспитательное учреждение закрытого типа либо воспитательную колонию (в редакции Федеральных законов от 09 марта 2001 г. № 25-ФЗ; от 07 июля 2003 г. № 111-ФЗ; от 02 июля 2013 г. № 185-ФЗ)» [3].

Як показано вище, у законодавстві нашої держави відсутні можливості звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх, які вчинили тяжкі та/або особливо тяжкі злочини. Ст. 97 КК України (звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру) імперативно встановлює критерій залежності звільнення від кримінальної відповідальності від тяжкості злочину. У ч. 1 ст. 97 КК України вказано: «Неповнолітнього, котрий вперше вчинив кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання. У цих випадках суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру, передбачені ч. 2 ст. 105 цього Кодексу» [1].

У нашому суспільстві поширена думка, що покарання – це обов'язкова відповідь на злочин, на несправедливість, проте відповідь, чому неповнолітній, який відшкодував шкоду та примирився, має отримати покарання та судимість, не очевидна. Покарання неповнолітніх не завжди досягає мети виправлення. Навіть у разі призначення неповнолітньому іспитового строку та звільнення неповнолітнього з випробуванням «згадка» про його притягнення до кримінальної відповідальності залишається, що у менталітеті наших громадян прирівнюється до наявності «судимості».

Як зазначають, зокрема, Ю.І. Микитин, О.І. Дубовик і багато інших дослідників, сучасна концепція протидії злочинності свідчить про тенденції відмови від виключно каральної реакції на злочин, яка не може належним чином

забезпечити як права осіб, що його вчинили, так і потерпілих. Ю.І. Микитин у своїй дисертації вказує на те, що сучасна концепція протидії злочинності «зумовлює необхідність закріплення нового підходу, який реалізується через концепцію відновного правосуддя» [4, с. 3].

Згідно з визначенням, наведеним на електронному ресурсі Інституту миру і порозуміння, «відновне правосуддя – це підхід до реагування на протиправну поведінку та вчинення злочинів, який враховує баланс інтересів потерпілої особи, правопорушника та громади. Відновне правосуддя запрошує обидві сторони конфлікту до діалогу, дає можливість усім учасникам інциденту досягти спільного рішення та відновити справедливість. У багатьох народів світу існували практики вирішення ситуацій, котрі сьогодні закон визначає як злочин. Традиційно люди розуміли відповідальність як процес, який походить від слова «відповідь». Тобто винний у скоєному висловлював каяття і пропонував те, що він може зробити для виправлення завданої потерпілому шкоди». Тож, як зазначає вказане джерело, «ми разом із цивілізованим світом відновлюємо традиції, що пропонують учасникам кримінальної ситуації відновити завдану шкоду (яка не часто відновлюється в суді), отримати відповіді на питання, що хвилюють, відновити психологічний стан і відносини, а правопорушнику дають можливість повернути почуття власної гідності й уникнути “тавра” злочинця» [5].

Розглянемо стан досліджень протидії злочинності неповнолітніх засобами відновного правосуддя. Впровадження принципів відновного правосуддя не можливо без комплексу норм, зокрема, у кримінальному законодавстві України, які би регулювали його реалізацію. Вказано проблему досліджували українські та зарубіжні вчені, проте науковий аналіз українських дослідників стосувався тільки окремих аспектів. Натепер проблема можливості звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх, які вчинили тяжкі злочини, у тому числі із застосуванням засобів відновного правосуддя, не вирішена.

У українській юридичній літературі зазначена проблема взагалі залишається малодослідженою. Про необхідність застосування зарубіжного досвіду відновного правосуддя говорили О.П. Горох, Л.Л. Гретченко, А.В. Даниленко, Р.Г. Коваль, О.М. Костенко П.Л. Фріс та ін.

Відсутність у кримінальному законодавстві України поняття «молоди люди» (віком щонайменше до 21 року) можна вважати недосконалою законодавчою технікою, а якість правових норм у зв'язку із цим – неналежною. Загальновідомо, що недосконала законодавча техніка, неналежна якість правових норм призводить до типових помилок у судовій практиці. Тому, очевидно, що шляхи вирішення проблемних питань потребують подальших наукових досліджень.

Проведемо аналіз засобів протидії злочинності неповнолітніх засобами відновного правосуддя. Як вказано вище, кримінальне право розвинених країн Європи включає набагато більший, ніж в Україні, вік, до якого молода людина користується особливою увагою та підтримкою, включаючи можливість звільнення саме від кримінальної відповідальності, а не тільки звільнення від покарання. У більшості країн Європи це 21 рік, у Швейцарії – 25 років.

Як було показано вище, ст. 96 глави 14 («Особенности уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних») Кримінального кодексу Російської Федерації містить положення, згідно з якими «в исключительных случаях с учетом характера совершенного деяния и личности суд может применить положения настоящей главы к лицам, совершившим преступления в возрасте от восемнадцати до двадцати лет, кроме помещения их в специальное учебно-воспитательное учреждение закрытого типа либо воспитательную колонию (в редакции Федеральных законов от 09 марта 2001 г. № 25-ФЗ; от 07 июля 2003 г. № 111-ФЗ; от 02 июля 2013 г. № 185-ФЗ)» [3].

В Україні вказані проблеми досліджуються О.П. Горох, А.В. Даниленко, Н.В. Кідіною, Р.Г. Коваль, О.М. Костенко та іншими вченими. Програма, яка має назву «Програма відновлення для неповнолітніх, підозрюваних у вчиненні злочину», із 2019 р. діє в нашій країні, забезпечує добровільне узгодження відшкодування шкоди неповнолітніми у кримінальному процесі й таким чином стає запобіжником вчинення неповнолітніми злочинів повторно. Вказана програма затверджена спільним наказом Міністерства юстиції України та Генеральної прокуратури № 172/5/10 від 21 січня 2019 р. Крім цього, ГО «Інститут миру і порозуміння» реалізує грантовий проект «Впровадження відновного правосуддя в Україні». Мета грантового проекту «Впровадження відновного правосуддя в Україні» полягає у застосуванні відновного правосуддя для попередження злочинності. На наш погляд, засоби відновного правосуддя сприятимуть максимальному видаленню неповнолітніх злочинців із кримінального середовища.

Щодо ролі відновного правосуддя у застосуванні можливостей Кримінального кодексу України стосовно звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх, а надалі – і протидії злочинності неповнолітніх, можемо сказати таке. Кримінальна відповідальність неповнолітніх за злочини та проступки передбачена ст. 22 Кримінального кодексу України [1]. Згідно зі змістом ч. 2 цієї статті за найбільш поширеними злочинами та проступками діти відповідають із 14 років. Це крадіжки, грабїж, розбій, нанесення тілесних ушкоджень, злочини проти сексуальної свободи та недоторканості, незаконне заволодіння транспортним засобом тощо. Таким чином, кримінальна відповідальність із 14 років застосовується практично до всіх кримінальних злочинів і проступків, які можуть вчинити діти у 14 років. У віці від 11 до 14 років до дитини можуть застосовуватися примусові заходи аж до направлення дитини до закладу закритого типу. Вказане передбачено ст. 105 КК України. Ч. 2 ст. 105 КК України містить пункт: «5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років. Умови перебування в цих установах неповнолітніх і порядок їх залишення визначаються законом».

Згідно з результатами власних досліджень автора звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 45–48 КК України та звільнення від кримінального покарання за ст. 74 КК України широко застосовуються судами за клопотаннями адвокатів системи БВПД, безумовно, у випадках, якщо таке звільнення є найкращим варіантом для конкретного неповнолітнього.

Ключовий момент для розуміння ролі відновного правосуддя у звільненні від кримінальної відповідальності неповнолітніх полягає у такому. Згідно зі ст. 48 КК України особу може бути звільнено від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки. Обмежень щодо застосування цієї статті стосовно неповнолітніх законодавство України не містить.

Ст. 48 КК України має назву «Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки». Особу, котра вперше вчинила кримінальний проступок або нетяжкий злочин, крім корупційних кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, пов'язаних із корупцією, порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо буде визнано, що на час кримінального провадження внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило суспільно небезпечність або ця особа перестала бути суспільно небезпечною (ст. 48 зі змінами, внесеними згідно із Законами № 4652-VI від 13 квітня 2012 р., № 1698-VII від

14 жовтня 2014 р., № 2617-VIII від 22 листопада 2018 р., № 1231-IX від 16 лютого 2021 р., № 1576-IX від 29 червня 2021 р.) [1]. На практиці довести у суді зміну обстановки щодо неповнолітнього досить непросто. У чому полягає зміна обстановки і чи вона відбулася – це залишається на суддівський розсуд. Участь у програмі відновлення для неповнолітніх, на яку ми посилалися вище, буде вагомим аргументом на користь застосування звільнення від кримінальної відповідальності на підставі зміни обстановки.

Приклад судового рішення стосовно закриття справи у зв'язку зі зміною обстановки щодо неповнолітньої: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87420165>. Крім вказаного, на електронному ресурсі системи безоплатної правової допомоги ми можемо знайти чимало позитивних прикладів адвокатського захисту неповнолітніх, у тому числі завдяки участі у програмі «Програма відновлення для неповнолітніх, підозрюваних у вчиненні злочину».

Очевидно, що відновне правосуддя поступово стає одним із правових інструментів, який допоможе державі у протидії злочинності, у тому числі злочинності неповнолітніх. Роль відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх, включаючи молодих людей, полягає у тому, що відновне правосуддя призводить до швидкого відновлення відносин серед учасників суспільно небезпечного діяння, зниження психологічної травми завдяки атмосфері під час відновлення відносин, а в майбутньому буде запобігати вчиненню такими особами повторних злочинів.

Розглянемо далі деякі методики роботи з неповнолітніми під час застосування відновного правосуддя. Згідно з розділом «Основні напрями взаємодії з іншими уповноваженими органами та підрозділами НПУ, органами державної влади та органами місцевого самоврядування, об'єднаними територіальними громадами, міжнародними та громадськими організаціями» Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України (зі змінами, внесеними згідно з Наказом Міністерства внутрішніх справ № 488 від 25 червня 2020 р.), «підрозділи ювенальної превенції взаємодіють з іншими уповноваженими органами та підрозділами Національної поліції України, органами державної влади й органами місцевого самоврядування, об'єднаними територіальними громадами, міжнародними та громадськими організаціями за напрямками, зокрема, з упровадження кращих міжнародних методик і практик роботи з дітьми, які перебувають у конфлікті із законом, та дітьми, котрі потерпіли внаслідок протиправних діянь, у тому числі реалізація спільних проектів щодо профілактики правопорушень» [6].

Відсутність, як показано вище, у кримінальному законодавстві України поняття «молоді люди» (віком щонайменше до 21 року) можна вважати недосконалою законодавчою технікою, а якість правових норм у зв'язку із цим – неналежною. Тому шляхи вирішення проблемних питань потребують подальших наукових досліджень.

Судовий розгляд здійснюється у судовому засіданні за участю прокурора, захисника, законного представника (представників служби у справах дітей, інших осіб, якщо вони з'явилися або були викликані в судові засідання – ст. 491, 500 КПК України); неприбуття батьків чи законних представників неповнолітнього у судові засідання не зупиняє судові провадження, крім випадків, коли суд визнає їх участь необхідною (п. 4 листа ВССУ від 18 липня 2013 р.).

Піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України та підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України, була прийнята Конституція України (абзац 5 преамбули Конституції зі змінами, внесеними згідно із Законом № 2680-VIII від 07 лютого 2019 р.) [2].

Впровадження програм відновного правосуддя до правової системи України нині продовжується за підтримки міжнародних організацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-ІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 19.12.2021)
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 19.12.2021)
3. Уголовный кодекс Российской Федерации : Кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996 г. № 63-ФЗ. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody&nd=102041891> (дата звернення: 19.12.2021)
4. Микитин Ю.І. Відновне правосуддя у кримінальному процесі: міжнародний досвід та перспективи розвитку в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2010. 20 с.
5. Чи покарання – єдиний шлях досягнення справедливості? *Інститут миру і порозуміння* : веб-сайт. URL: <https://trj.org.ua/> (дата звернення: 19.12.2021)
6. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : наказ М-ва внутрішніх справ України від 19 грудня 2017 р. № 104. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18> (дата звернення: 19.12.2021)